

УДК: 373.3

*Анапияева А. А., филол. илимд. канд., доцент
Эрнисбек кызы Айчолпон, магистрант
К. Тыныстанов ат. ҮМУ, Кыргызстан*

БАШТАЛГЫЧ ОРУС КЛАССТАРЫНДА ЭТИШТИ ОКУТУУ

Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы – башталгыч класста окутуу методикасынын эң негизги бир бөлүмү. Бул бөлүмдө эне тилин үйрөтүүнүн ыкмалары, методдору, милдет-максаттары жана мааниси аныкталат. Илимдин бул тармагы лингвистика, педагогика жана психология илимдери менен тыгыз байланышкан, анткени окутуу жана тарбиялоо иши дайыма эриш-аркак жүргүзүлөрү анык. Бүгүнкү күндө мамлекетибиздин орто мектептеринде, анын ичинде башталгыч класста окутуу илиминин алдында эң маанилүү милдеттер коюлуп жатат. Алардын катарында окуучулардын ой жүгүртүүсүн, ойлоо логикасын, активдүүлүгүн калыптандыруу, окутуунун жаңы ыкмаларын, жолдорун иштеп чыгуу, сабак өтүүнүн илимий жана методикалык деңгээлин жогорулатуу сыяктуу негизги милдеттер турат. Бул милдеттерди ишке ашыруу менен катар эле кыргыз тилин, анын ичинде этиштерди башталгыч класстарда окутуунун мазмунун, методдорун, окутуунун каражаттарын азыркы талаптарга ылайык иштеп чыгуу зарылдыгы турат. Этиштерди кенже класстын окуучуларына үйрөтүүдө анын теориялык маселелерине, тилдин грамматикасына негизги басым жасалбай, анын практикалык жагына: окуучуларды адабий тилдин нормасында туура, сабаттуу жазууга жана көркөм, мазмундуу сүйлөөгө үйрөтүү, кебинин бай жана ырааттуу болуусуна жетишүү негизги маселе болуп эсептелет. Макалада мына ушул жагдай тууралуу кеп козголот.

Өзөктүү сөздөр: *этиш, башталгыч класс, табышмак, учкул сөздөр, атуул, мугалим, семантикалык байланыш, ыйман, адеп, билим берүү.*

*Анапияева А. А., канд. филол. наук, доцент
Эрнисбек кызы Айчолпон, магистрант
ИГУ им. К. Тыныстанова, Кыргызстан*

ОБУЧЕНИЕ ГЛАГОЛУ В НАЧАЛЬНЫХ РУССКИХ КЛАССАХ

Методика обучения кыргызскому языку в начальных классах является одним из важнейших разделов методики обучения в начальных классах. В этом разделе определяются методы, задачи и значение обучения родному языку. Эта отрасль науки тесно связана с языкознанием, педагогикой и психологией, поскольку ясно, что обучение и воспитание всегда осуществляются вместе. Сегодня перед наукой об обучении в общеобразовательных школах нашей страны, в том числе и в начальной школе, ставятся важнейшие задачи. Среди них основные задачи, такие как формирование мышления студентов, логики мышления, активности, разработка новых методов и способов обучения, повышение научно-методического уровня обучения. Помимо реализации этих задач возникает необходимость разработки содержания, методов и средств обучения кыргызскому языку, в том числе глаголов, в соответствии с современными требованиями. В обучении глаголам младших школьников основное внимание уделяется не теоретическим его вопросам, грамматике языка, а практической его стороне: научить учащихся писать правильно, грамотно, по нормам литературного языка, говорить артистично и осмысленно, добиваться насыщенной и связной речи. В статье рассказывается об этой ситуации.

Ключевые слова: *глагол, начальный класс, загадка, крылатое слово, гражданин, учитель, семантический связь, нравственность, образование.*

*Anapiyaeva A. A., PhD, Associate Professor
Ernisbek kyzy Aicholpon, graduate student
K. Tynystanov State University,
Kyrgyzstan*

TEACHING THE VERB IN ELEMENTARY RUSSIAN CLASSES

The methodology for teaching the Kyrgyz language in primary grades is one of the most important sections of the methodology for teaching in primary grades. This section defines the methods, methods, tasks and meaning of mother tongue teaching. This branch of science is closely connected with linguistics, pedagogy and psychology, since it is clear that training and education are always carried out together. Today, the science of teaching in the general education schools of our country, including in elementary school, is faced with the most important tasks. Among them are the main tasks, such as the formation of students' thinking, the logic of thinking, activity, the development of new methods and ways of teaching, increasing the scientific and methodological level of education. In addition to the implementation of these tasks, there is a need to develop the content, methods and means of teaching the Kyrgyz language, including verbs, in accordance with modern requirements. In teaching verbs to younger students, the focus is not on its theoretical issues, the grammar of the language, but on its practical side: to teach students to write correctly, competently, according to the norms of the literary language, to speak artistically and meaningfully, to achieve rich and coherent speech. The article talks about this situation.

Key words: *verb; primary class; puzzle; winged words; citizen; teacher; semantic connection, morality, education culture.*

Билим-тарбия берүүнүн сапатын өркүндөтүү, өлкөбүздүн өнүгүшүнө салым кошуучу атуулдарды тарбиялап өстүрүү бүгүнкү күндө республикабыздагы олуттуу маселелердин бири болуп эсептелет. Эл керегине жараган атуулдарды тарбиялоодо башталгыч мектеп зор милдеттерди аткарат. Башталгыч класста алган билим сапаты окуучунун андан аркы билим алуусуна өбөлгө түзүп, окуучунун окуудагы ийгилигине түздөн-түз таасир этет. Башталгыч мектептеги окутуу балада окуу билгичтигин үйрөтүү менен өзгөчөлөнөт. Өмүр бою үзгүлтүксүз билим алуу үчүн адамга окуу билгичтиги эң зарыл керектүү сапаттардын бири болуп эсептелет. Башталгыч мектеп жалпы билим берүүчү мектептин пайдубалын түзөт.

Башталгыч мектепте адамдын мүнөзү, акылы жана адептик сапаттарын, коомдогу жүрүм-турумун аныктоочу жөндөмү жана касиеттери түптөлүп калыптанат. Мына ушул жөндөмдүн калыптанышы менен катар, тил үйрөнүү маселеси негизги орунду ээлейт. Тилди үйрөтүүдө, албетте, мугалимдин ролу чоң. Улуу педагог В. Сухомлинский айткандай, “Сабак – мугалимдин жалпы жана педагогдук маданиятынын күзгүсү, анын интеллектуалдык деңгээлинин өлчөмү, анын билим маалыматынын көрсөткүчү” [6: 187].

Учурдун талабы кыргыз тилин өсүп-өнүккөн, толук кандуу мамлекеттик тил деңгээлине көтөрүү жана Кыргызстандын жараны деп эсептелген орус тилдүү калкка (орус, дунган, татар ж. б.) азыркы талапка ылайык кыргыз тилин окутуп-үйрөтүү менен, аларды кыргызча баарлашууга машыктыруу, ошондой эле туулуп-өскөн Мекенин жана анын тили болгон кыргыз тилин сыйлап-урматтоо максатын көздөйт.

Кыргыз тилин башталгыч класста окутуунун методикасынын негизги булагы болуп лингвистика илими эсептелет. Мисалы, морфологияны окутууда сөз, сөздүн курамы, уңгунун жана мүчөнүн түрлөрү, сөз түркүмдөрү жана алардын грамматикалык категориялары жөнүндө маалымат берилет. Башталгыч класстарда бул тилдик маалыматтар элементардык-практикалык мүнөздө окутулуп, ар бир бөлүмдүн

өздөштүрүлүшү грамматикалык талдоолор менен коштолот [5: 15]. Ошондуктан башталгыч класстын мугалиминен грамматикалык талдоолорду мыкты билүүсү талап кылынат. Көрүнүктүү окумуштуу- педагогдор, методисттер грамматикалык талдоого зор маани берип келишкен. Улуу педагог К. Д. Ушинский да ага мындайча баа берген: “Бизде дайыма колдонулуп келе жаткан грамматикалык талдоо эң мыкты ыкмалардын биринен болуп саналат” [2: 384].

Кайсы тилде болбосун, этиш сүйлөмдө баш мүчөнүн (баяндоочтун) милдетин аткаруу менен, айтылуучу ойду жыйынтыктайт да, пикир алышуунун негизги кыймылдаткыч күчү болуп эсептелет.

Орус мектебинде окуучулар кыргыз тилиндеги этиштин морфологиялык табиятын өздөштүргөнгө чейин эле кепте аны пайдалануу ыкмасына ээ болушат. Анткени этишсиз пикир алышууну толук камсыз кылуу мүмкүн эмес [1: 103-112].

Кыргыз тилиндеги уңгу этиш сөздөрү, көбүнчө, 2-жакта буйрук мааниде болушат. Мисалы, *ырда - ырдагыла - ырдагын, ырдашсын; оку - окугула - окушсун; жаз - жазгыла - жазгын ж. б.*, ал эми этиштин аркылуу, өздүк кош мамилелерин алсак: *жаздыр, күлдүр, отургуз, ойнот, таран, жазыш, бериш, караш ж. б.*

Орус мектебиндеги окуучулар өз эне тилиндеги этиш сөздөр менен тааныша баштаганда эле этиштин өзгөчө формасы же этиштин аныкталбаган түрүнө көңүл бурушат. Мисалы:

1) писать, несов. вид (написать, сов. вид) - жазуу; сүрөт тартуу, сүрөт жасоо. Наст. вр.- пишу, прош. вр.- писал, буд. (сложное) вр.- буду писать;

2) плавать, несов. вид - сүзүү, сууда сүзүү, чабак уруу, агуу. наст. вр. - плаваю, буд. (сложное) вр. - буду плавать;

3) плясать, несов. вид -бийлөө, бийлеп туру [4: 60-62] ж. б.

Кыргыз тилиндеги этиш сөздөр көп мааниде да колдонулары белгилүү, мисалы, «Кыргыз тилинин орусча- кыргызча сөздүгүндө» тарт- деген этиш сөздүн бир нече мааниси белгиленген. Анын айрымдары:

1	тарт-	тяни, тащи, вози
2	булкуу	делать резкие, порывистые движения
3	жылдыруу	сдвинуть
4	жип тартуу	протянуть веревку
5	чалгы тартуу	косить косой
6	жаа тартуу	натягивать тетиву; стрелять из лука
7	тузак тартуу	ставить силки
8	аш тартуу	подавать пищу, угощение
9	чоор тартуу	играть на дудке, на свирели
10	сапар тартуу	двинуться в путь
11	табак тартуу	подавать пищу
12	жүк тартуу	возить груз [57: 108].

Мындай этиш сөздөрдү өздөштүрүүдө окуучулар төмөндөгүдөй нерселерди эске алышат:

Сөз (тарт-) тиги же бул мааниде башка сөздөр менен айкалышуусу менен колдонулат же ар кандай кырдаалдарда, контексттик мааниде болушат. Эң башкысы, көп маанилүү сөздөрдүн ортосундагы мааниси семантикалык байланышта болушу

**НАРОДНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ. ПЕДАГОГИКА.
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ**

көңүлгө алынат.

Окуучулар этиш сөздөрдү үйрөнүүдө алардын көп маанилүүлүгүн, көбүнчө, контекстен ажырата алышат да, ошол эле сөз көп мааниде колдонула тургандыгы өздөштүрүлөт, себеби кээ бир сөздөр контекстин негизинде гана конкреттештирилет жана деталдаштырылат.

Балдарга жеке эле этиш сөздөрдү үйрөтүп, ар кандай кырдаалдарда пикир алышуусун камсыз кылуудан сырткары, чакан тексттердеги, ырлардагы, табышмактардагы этиш сөздөрдүн экспрессиялуу чагылдыруудагы маанилик оттенонуна көңүл буруп, эмоционалдык боёкчосун берип, тексттин көркөмдүгүн ачып, балдардын аз да болсо ички дүйнөсүн байытып, кеңейтип отурушуна мугалим көмөкчү болуусу тийиш, себеби дүйнөнүн ар тараптуулугун көркөм текст гана ачып бере алышына шек жок.

Кыргыз тилинде семантикалык байланыштагы этиштердин көп маанилүүлүгү сүйлөшүү процессинде жыш колдонулат. Анын айрымдарын атасак, сүйлөшүүнүн ар кандай кырдаалдарына, контекстке байланыштуу берилет.

Айталы, этиштеги кой-деген сөздү талдап көрөлү:

1	столдун үстүнө кой (китепти, чыныны)	1	поставь на стол
2	эшикке кой (столду эшиктин алдына кой)	2	стол поставь на улицу
3	тентек кылганыңды кой мамилени жана тыюу	3	перестань баловаться
4	айтканыңды кой максатында	4	перестань говорить, болтать
5	ордуна кой колдонулган көп	5	поставь на место
6	күлгөнүңдү кой маанилүү этиш сөздөр	6	перестань смеяться

Этиштин конду деген формасын алсак:

1	самолет конду	1	самолет приземлился
2	чымчык конду	2	птица села (на ветку)
3	конок конду (үйгө конок конду)	3	гости заночевали
4	аары конду (гүлгө)	4	пчела села на цветок

Чап- деген этиш сөзүн алсак:

1	чөптү чабуу	1	косить сено
2	жаакка чапты	2	ударил в лицо
3	бакка чапты	3	ударил об дерево
4	ууру чапты	4	ограбил
5	эгинди чапты	5	убрали урожай

Кел- деген этиш сөзү алынсак:

1	тез кел	1	приходи побыстрее
2	үйгө кел	2	приходи домой
3	кыш келди	3	наступила зима
4	машина келди	4	машина подъехала
5	атам келди	5	отец пришел

**НАРОДНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ. ПЕДАГОГИКА.
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ**

Өттү- деген этиш сөздү алсак:

1	жаан өттү	1	дождь прошел
2	убакыт өттү	2	прошло время
3	жыл өттү	3	прошел год
4	айлар өттү	4	прошли месяцы
5	күн өттү	5	прошел день
6	жаш өттү	6	прошла молодость

Бул көп маанилүү этиш сөздөрдүн орусча котормосунун бирге берилишинин мааниси чоң, себеби кыргыз тилинде бир эле этиш сөз көп мааниде колдонулат. Орус тилинде маанисине жараша өзгөрүп кетет. Булар жогорудагы этиш сөздөрдөн байкалды.

Көп маанилүү этиш сөздөрдү окуучулар бири-бири менен байланышын же карама-каршыдагы маанисин байкап, сүйлөшүүдө колдоно алышат.

Демек, жогоруда берилген көп маанилүү этиш сөздөрдүн кайсы сөз түркүмдөрү менен айкалышынын өзгөчөлүгү, алардын ортосундагы семантикалык маанинин бири-бири менен байланышы же карама-каршы мааниде болушу, алардын конкреттүүлүгү ар кандай кырдаалдарга жана контексттерге байланышта болушу түшүнүктүү болду. Эң башкысы, бир эле этиш тигил же бул мааниде колдонулуп, алардын ортосунда семантикалык байланыш жүрүп, окуучулардын пикир алышуусуна ар тараптан грамматикалык каражат болуп бермекчи.

Ар бир тилдин грамматикасынын өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү бар. Ошону менен бирге жалпы жактары да жок эмес. Балдар тилди жеңил, чаташтырбай өздөштүрүп кетүүсү үчүн, аны өз эне тили менен салыштырып окутуу зарылдыгы келип чыгат. Окуучуларга, жогоруда айтылгандай, эки тилдин өзгөчөлүктөрүн, айырмачылыктарын жана жалпы жактарын мисалдардын негизинде бөлүп көрсөтүп, түшүндүрүп, балдарды тилди үйрөнүүнүн оор абалынан чыгаруу абзел. Бул жерден салыштыруу методикасы ийкемдүү колдонулбаса, балдардын тилди өздөштүрүүсүнө оордук келип, тилге болгон кызыгуусу төмөндөйт. Ошондуктан бөтөн тилди үйрөтүүдө тилди үйрөнүүнүн ар бир этабында балдардын тилге болгон кызыгуусун өчүрбөй, тилди жеңил, чаташтырбай өздөштүрүүсүнө шарт түзүү кажет. Ар бир сабакта салыштыруу методикасын, педагогикалык чеберчиликти кылдаттык менен колдонуу мугалимден талап кылынары да айкын.

Демек, этиш сөздөрдү үйрөтүү аркылуу балдардын кебин өстүрүүдө тексттин тил жатыктыруучу сапаттары, сабакты мугалим проблемалуу, изилдөө методдорун колдонуу аркылуу жогорудагы тексттер менен иштөөдө байкалды. Тексттердин негизинде этиш сөздөрдү үйрөтүү аркылуу балдардын кебин өстүрүүгө мугалим окуучулардын үйрөнүп жаткан тил каражаттарын, кептик ишмердүүлүк жөндөмдүүлүгүн сабакта мугалимдин окуучулардын алдына койгон проблемаларын чечүүгө жумшай билүүсүн, алардын ой-жүгүртүүсүн, ички толгонууларынын өсүп калыптанышын камсыз кылууда проблемалуу методу колдонулду. Аны биз жогоруда тексттер менен иштөөдө ар кандай иш-аракеттердин негизинде көрө алдык. Муну менен бирге мугалим окуучулардын сабакта угуп-көргөн маалыматтарын, үйрөнүп жаткан тил кубулуштарын чыгармачылык менен өз алдынча иштөөсүнө пайдалана алышын камсыз кылуу менен аларды ишке уюштурууда изилдөө методу да колдонулду. Ал эми окуучулар бул методдордун негизинде сабакты өздөштүрүү

максатында берилген суроо-тапшырмаларды чыгармачылык менен өз алдынча аткарууга жетишишти жана мугалим тарабынан коюлган проблемаларды чечүүгө активдүү катышышты.

Адабияттар:

1. Добаев К. Д. Теоретические основы обучения лексике кыргызского языка в русскоязычной школе. -Каракол, 1999.
2. Днепров Э. Д. Ушинский и современность. - М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2007. – 232 с.
3. Орузбаева Б. О. Глагол как часть речи в киргизском языке. // ТРУДЫ ИЯЛИ Кирг. АН ССР. Вып. 2. - 1952.
4. Карабаева С. Р. Справочник по русскому глагольному управлению для кыргызской школы, 1-часть. - Фрунзе: Мектеп, 1986.
5. Култаева Ү. Б. Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуунун методикасы. - Бишкек, 1995.
6. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. 2-ое изд. - Киев, 1972. – 244 с.